

Бу халкка (ўрта осиеликлар — туркистонликларга) иложи борича, мумкин қадар кўпроқ пахта эктириш, уларни тинимсиз ишлашга мажбур этиш керак, токи бу халкнинг бошқа нарсаларни ўйлашга, сиёсий воқеаларни англаб етишга бир зум ҳам вақти, хохиши қолмасин... Амир исёнкорларидан бирортаси ҳам асир олинмасин, қулга тушганларнинг ҳаммаси, ҳаттоки ярадорлар ҳам отиб ташлансин!... Биз хон билан эмас, балки халқ билан тўқнашдик. Уни бостириш осон бўлмади, Руслар Ўрта Осиёда бундай (Кўкондагидек) узок ва каттик қаршиликка дуч келмаган эдилар...

Улуг рус подшоҳи бизга қўшни давлатларда хон ва халқ ўртасида низо чиқишига йўл қўймаслигига ишончимиз қолди...

Фон Кауфман, Туркистон генерал-губернатори.

Гафлатда ётган халқни уйғотиш учун унинг тарихини уйғотмоқ керак.

Августин, илҳомчи.

Ҳеч бир миллат бошқа миллатларни эзишда давом этиб, ўзи озод бўлолмайди.

К. Маркс, Ф. Энгелс.

Туркистон муштамлақчилигининг энг ёрқин намунасидир...

Золит капиталистлар Россияда бошқа халқларга қаллодлик ролини ўйнаган эски, қонли ва ифлос ўтмишни битиришимиз лозим. Биз бу ўтмишни тилка-тилка қилиб ташлаймиз. ор монархияси миллатларнинг эркин ва тенг ҳуқуқли бўлишига йўл қўймайди ва бундан ташқари Европада ва шунингдек Осиёда ваҳшийлик, йирткичилик ва реактсиянинг асосий таянчидир.

В. И. Ленин.

Қор Россияси ҳукумати рус халқидан ажрата билмаган қиши ёмон сиёсатдондир.

А. И. Герцин, ёзувчи.

Ўрта Осиё — рус тоғидаги энг қимматбаҳо дур.

Вишгородский, Россия империяси молия вазири.

Россиянинг қелажаги Ўрта Осиёдан.

А. Горчаков, Россия таъки ишлар вазири.

Тарих—ҳақиқат қироғи.

Сиқрон.

Шарк билан алоқада Козогистон тасарруфи калит ва дарвоза хисобланади. Шунинг учун миллионлаб пул сарфланса ҳам Козогистонни бўйсундириш ёки, ҳеч бўлмаса, у ерда Россия таъсирини ўтказиш зарур.

Петр II, Россия императори.

Руслар бу ерларга (Орта Осиёга) бир-икки кунга эмас, абадулабад келган. Энди орқага қайтиш йўқ!

В. Перовский, Оренбург генерал-губернатори.

Биз қаерни босиб олган бўлсак, ўша ерда орқамиздан буруксиб қора тутун кўтарилар эди...

Дорга осилган одамлар типирчилаб турганларида расмларини чизганман. Бир муллаваҷҷани минорадан улоқтириб юбордим.

В. Верещагин, Туркистон босқинида қатнашган рус рассоми ва зобити.

Нақл этишларича, подшо Петр II ўлими олдида икки нарсани амалга ошира олмаганлиги учун армон билан кетаётганини айтган: Прут яқинида 1711 йилдаги жангда Туркиядан енгилганлиги ва Бекович-Черкасскийнинг 1717 йилдаги Хивага ҳарбий юриши тор-мор этилганлиги учун қасос ололмаганлигига қаттиқ афсус чеккан.

А. С. Пушкин, шоир.

Европага биз қашшоқ қариндош ва қул бўлиб қелдик. Европа йўлларида шапкамизни тутиб тургандан кўра, ўзимизни Шарққа урганимиз афзал...

Россия ўзи учун Осиёни очса, икки юз йиллик танбаллик ва маҳмаданагарчиликдан қутулади. Агар Европада бизни татар деб билган бўлсалар, Осиёда бизни европалик деб танишади. Осиёни маданийлаштиришга қиришсак, охир-оқибатда бу бизнинг руҳимизни кўтаради ва биз ўзимизнинг қим қанлигимизни англаб оламиз...

Биз ўзимиз ўз еримизда илмлар соҳасида қаласаводмиз. Осиёга қириб борсак, биз у ерларда арбоблар саналамиз, бизда мустақил иш юритиш руҳи уйғонади, биз уддабурон халқ бўлиб қоламиз. Европада дум бўлгандан кўра, Осиёга бош бўлган афзал...

Ф. Достоевский, ёзувчи.

Эрталаб отам Туркистон урушидан қайтган бир юнкер билан гурунглашиб, унинг арок ичиш-ичмаслигини сўраб қолди. У «ахён-ахёнда ичиб тураман», деб жавоб берди. «Нима учун ичасан?»—деб сўради отам. «Мана, масалан, генерал Скобелев бутун аҳолини (Кўктепа қалъасида) қириб ташлаш қерак бўлиб қолганда аскарлар бундай қилишдан бош тортдилар, қирғинни амалга ошириш учун аскарларни ичкизиб, маст қилишлари зарур бўлди», — деб жавоб қилди юнкер.

Дадам бир неча қунгача буни унутолмай, ҳаммага хикоя қилиб юрди.

Татьяна Сухотина — Толстая (Л. Н. Толстойнинг қизи, «Эсдаликлар»идан).

Ўлкани (1860-70-йилларда Ўрта Осиё ва Козогистонни) руслар эгаллагандан кейин аҳолининг аҳоли қундан-қунга ёмонлашиб ва огирлашиб борди. Аҳолидан биз қўп нарсани талаб этмоқдамиз. Улардан солиқ йиғишда эса биз тобора юксакликка қўтарилмоқдамиз, лекин халққа нима қилдик? Тошкентда ва турли комиссияларда айтилган сўзлардан бошқа халқ хўжалиги учун биз ҳеч нарса қилмадик.

Ч. Раевский, чор Россияси амалдори.

Биз энг аввало Ёйик дарёси оркасидан кўчиб келган казаклар (козоклар)ни мукимлаштиришимиз ва кора-киргизлар (киргизлар)нинг турли элатларини ўзимиз томонга огдириб, сўнгра уларда кўконликларга карши душманлик хислари уйғонишини кўллаб-куватлаб туришимиз керак.

Г. Госфару, Сибир корпуси кумондони (1858 йил 12 октябрда император Александр II га йўллаган расмий таклифларидан).

Кўзголончилар (Дукчи Эшон бошлик 1898 йилдаги кўзголон) бизнинг уйкуда ётган 22 солдатимизни ўлдирганликлари учун бунинг хунига исёнчилардан 22000 кишига ўлим жазоси берилиб, 300 киши Сибир сурғунига ҳукм этилди. Кўзголончилар раҳбари Дукчи Эшон яшаган жой. — Мингтепа теп-текис килиниб, у ерга 200 оилали рус кишлоги қурилди...

Ислом ўз кийёфасида нуфузли бир кучдирки, у билан биз, руслар, узок даврларгача, муқаррар равишда ҳисоблашишга мажбурмиз..."

Буюк олампаох, Сиз бошқараётган ҳозирги буг ва электр асрида ҳамма миллий нифокларни текислайдиган, ўзаро низолардан кучланган умумий тинчлик гоёси ва бунга қандай қилиб бўлса ҳам интилиш чуқур мулоҳазали иш бўлур эди.

С. М. Духовский, Туркистон генерал-губернатори (Император Николай II га юборган ахборотномасидан).

Россия империяси Хива хонлигини босиб олиш учун Туркистон ҳарбий округига 2873000 сўм. Оренбург ҳарбий округига 200000 сўм, бошқа харажатлар учун шахсан генерал-губернатор Фон Кауфман ихтиёрига 400000 сўм пул ажратган эди. М. Трентев, рус ҳарбий тарихчиси.

Шомил барча руслар ҳукмронлигига қарши қурашаётган пахлавондир. Александр Дюма, ёзувчи.

Кимки ўзгалар юртига қилич ялангочлаб келса, билингки, ўша қилич зарбидан унинг ўзи махв этилгай.

Александр Невский, рус сарқардаси.

Бир минг сарт бир рус солдати этигининг пошнасига арзимади. Иванов, Фаргона генерал-губернатори.

Генерал-губернатор Густав Госфортга Чўқан Валихоновни қирғиз (аслида козок) қийимида савдо қарвони билан Қашгарга юборишга маслаҳат бердим...

Ғарбий Сибир губернатори кўмондони Густав Госфорт тажрибали ва жасур кўмондон сифатида Туркистон хонликлари билан ҳарбий тўқнашувдан сира ҳам қўрқмасди. Аммо генерал Петербург ҳокимияти олдида ўз мансабидан ажралиб қолишдан жуда қўрқарди.

П. П. Семенов-Тяньшанский, сайёҳ ва олим.

Туркистон ўлкаси Россияга фойда келтириши мумкин бўлибгина қолмай, балки шундай

килишга мажбурдир. Бу фойдалар Россиянинг ўлкани истило килиш давридаги ҳамда курилиш ишларига кетган харажатларни коплаши керак.

Россия империяси харбий вазирлигининг 1906 йил март ойида граф Вите жаноблари номига йўллаган мактубидан.

Бухоро, Хива, Карши бозорларига назар ташлаб, рус савдоси кучли ривож топаётганига ишонч ҳосил килиш мумкин ва шуни муболагасиз айтиш мумкинки, бутун Ўрта Осиёда муайян бир рус буюми учрамайдиган бирорта хонадон, бирорта дўкон йўқ.

Х. Вамбери, машхур сайёҳ ва тарихчи.

Осиёликлар Россияга олиб келаётган турли навли тўкима матоларни иккала хориждаги оддий халойик жуда хуш кўриб ишлатарди, чунки улар кийишга юмшок ва чидамли, шунинг учун давлатдаги армия учун жуда кўп холларда зарур бўлган каноп мато ўрнини босарди.

Кўконда ва бутун Кўкон давлатида пахта экини ва ипак курти бокиш учун тут дарахти тўлиб ётибди: ҳаммаёқда пахта экилган далалар кўзга ташланади, ундан кўконликлар мато тайёрлаб, бухороликлар билан рустоварларига — темир, кундуз, сандал, тўтиё, канцеляр уруги, денгиз мушуги, пўлат, мовут ва хоказоларга айирбошлайдилар.

Филиппин Назаров («Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии» китобидан).

Рус кўшини 8000 кишидан иборат бўлиб, 70 дан ортик замбаракка эга эди. Йигирма кунлик камалдан кейин 1881 йилнинг 12 (24) январида Кўктепа калъаси хужум билан ишғол этилди. Сўнг талон-торож килиш учун аскарлар ихтиёрига тўрт кун ташлаб кўйилди. Калъани камал килиш ва забт этиш чоғида 600—800 киши халок бўлди. Ўрта Осиёдаги бошқа жангларга киёсласак, руслар катта қурбонлар эвазига галаба қозонганини кўрамыз, ўлган ва ярадорларни бирга ҳисоблаганда, улар 1000 дан ортик одамни йўқотди.

В. В. Бартолд, шарқшунос олим.

Кўктепа жангида жон бераётган бир мулланинг: «8000 бегунох одамни ўлдирганинг учун виждон азобига қолмайсанми?» — деб берган саволига генерал Скобелев юзсизлик билан: «Йўқ! Талофат 80000 га етмаганига ачинаман!»—деб виждонсизларча жавоб берган.

Миллатни йўқ килиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятни, санъатини, тилини йўқ қилсанг бас, тез орада ўзи адои тамом бўлади...

Тўқилган хар томчи рус қони учун душман (ўрта осийликлар) қонини дарёдек оқизаман.. Дунё славянларники, славянлар эса Россияники...

Очиги мен урушни яхши кўраман. Хар бир миллат ўз ҳудудини табиий чегараларга кенгайтириш ҳуқуқига эга ва бу қонунийдир.

Биз, славянлар, албатта Босфор ва Дарданеллни эгаллашимиз зарур, акс ҳолда хар қандай тарихий аҳамиятимизни йўқотамиз. Агар кўлимиз бу бўғозларга етмаса, ерларимиз қанчалик чексизлигига қарамай, биз халок бўламиз.

Мен шуни кўриб, ҳис қилиб турибман ва башорат қилиб айтаманки, славянлар бир қуни Германияни ейди. Немисларга асло тоқат қила олмайман...

М. Д. Скобелев, Фаргона генерал-губернатори.

Тарихий обидалар, осори-атикалар канчалик тез вайрон бўлса, Россия давлатчилиги учун шунча яхши.

А. В. Самсонов, Туркистон генерал-губернатори.

Умуман Бухоронинг давлат ҳўжалити талончилик билан иш юритмокда ва бунинг окибатлари халокатдидир. Афсуски, бизнинг ҳукуматимиз бу ҳолатга кераклича эътибор бермаяпти. Охир-окибатда (сўнг эътибор берилганда) кеч бўлади ва ҳозирги бой давлат ўрнига рус давлати гарданига огир, янги юк бўлувчи кашшок давлатга эга бўламиз. Бухорога диккатни жалб этишнинг мавриди аллақачон келди.

Д. Н. Логофет, рус тарихчиси ва амалдори.

Россиядаги мусулмон халқларга бирорта ҳадо ижтимоий-сиёсий ҳуқуқ берилмаслиги керак.

П. Илинский, Россия маорифи намояндаси

Мен сизга уч марта (1870 йил январда) хат ёзиб, бирортасига жавоб олмадим. Бунинг устнга менинг сўнгги элчимни ҳам ушлаб қолгансиз. Бундай ҳаракатларга ортиқча чидаб бўлмайди. Иккитадан биттаси — ё айтганларимга қўнасиз-у, дўст бўламиз ёки айтганларимга қўшилмайсиз-у, душман бўлиб қоламиз...

Фон Кауфман (Хива хонига ёзган хатидан).

Жаноби император ҳазрати олийлари, Сизни янги шодиёна билан қутлаётганимдан бахтлиман: Ўрта Осиёнинг машҳур ва қўхна шаҳри, мусулмончилик маркази, тарихий шўҳрати билан донг таратган Самарқандни бирорта ҳам ўқ отмай топширдилар. Сизнинг баҳодир ва содиқ қўшинларингизга дарвозаларни очиб, жаноби олийларининг оёғига йиқилдилар...

Фон Кауфман (1868 йил 2 майда император Александр II га йўллаган мактубидан).

Приставларнинг ҳокимлик суришлари шу даражага етдики, улар, ҳатто масжидларга қўнғирок осиш ҳаракатида бўлдилар. Ўзларининг тўраликларини ва ҳуқмдорликларини қўрсатмок учун намоз вақтида масжидга итлар билан кириб келдилар...

Туркистонда ишлатилмокда бўлган ерларнинг 55 фоизи рус келгиндиларининг қўлига ўтди. Шундай қилиб, чор ҳукумати Туркистонда ерли халқларни эзишдан бошқа ҳеч бир иш қўрсатмади. Ўзининг кетинда (орқада) қолганлиги ва фойдалана олмаганлиги сабабли, чор ҳукуматининг энг бой бўлган тоғ маъданларини ишлатишга ҳеч қимга ихтиёр бўлмади...

Турор Рискулов, давлат, жамоат арбоби.

Россияда қонун йўқ. Унда бир устун бор, ҳолос. Устунга эса тож қийғизиб қўйилган.

А. С. Пушкин, шоир.

Босқинчилик қаҳрамонлик бўлолмайди.

Чингиз Айтматов, ёзувчи.

Тарихий ҳақиқат жохилни қанчалик таҳқирласа, тарихий ёлғон ҳам фозилни шунчалик таҳқирлайди.

Ўлжас Сулаймонов, шоир.

Эллик йилдан бери эзилдик, тахкир этилдик, кўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оёғимиз копланди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурилди, комусимиз гасб килинди, ҳукукимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёғлар остига олинди — тўзимли турдик, сабр этдик. Кўча таянган хар буйрукка бўйсундик, бутун борлигимизни кўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, яшинтирдик, иймонларимизга ўраб сакладик...

Золимлар сени кимсасизми кўрдилар. Йўк, сен кимсасиз эмассан. Мана мен бутун борлигим билан сенга кўмак килувчи хозир манамен, чин кўнгил билан сенинг йўлингдан ўлурга рози... устимга инсонлар эмас, шайтонлар кўшини келса, оёғимга занжирлар эмас, жаханнам инсонлари сорилса, яна сен сари чопарман. Дунёнинг бутун балолари бошимга тўкилса, зулм чўпининг темир тиканлари кўзларимга кирса, яна сени кутқарарман... Россия давлати бизнинг ўлкаларимизни келиб босди. Ортик биз Туркистон турклари Оврупо маданиятини ташигувчи бўлган рус миллатига йўлиққан бўлдик. Маданий руслар билан котишиб уларнинг далолати билан Оврупонинг маданий ва ижтимоий усулларида таъсир олмоғимиз керак эди. Шуни ҳам айтиб ўтайликким, бундай бир таъсирни рус миллатининг авом табақасидан олмоғимиз мумкин эмас эди. Чунки бизнинг авомимиз улардан юз маротаба маданийроқ эди...

Бизнинг диний за миллий хиссиётларимизни ўлдирмок тилаги билан Остроумов каби мутаассиб пўпларнинг идорасинда газета чиқарилди, мактаб очилди, лекин ўз миллатимиз ва диёнатимизни англамок учун ўз тарафимиздан очилган мактаблар ва газеталар боғланди, шаръий маҳкамаларимизнинг ҳуқуқ ва салоҳиятларидан буюк бир қисми гасб этилди. Маҳкамаларда, уйларда, йўлларда, тижорат ишларида, хатто вагон арабаларинда Туркистон мусофири бўлган рус ва арманидан тубанда тутилди... Эй улуг Турон, арслонлар ўлкаси! Сенга не бўлди? Холинг қалайдир! Нечук кунларга қолдинг? Эй Чингизларнинг, Темурларнинг, Ўғузларнинг оилаларининг шонли болалари! Қани учикдигинг юксак ўринларинг? Қуллик чуқурларига недан тушдинг!... Абдурауф Фитрат, адиб, олим.

Қимқи ерли халққа ва унинг тилига юқоридан назар қилса, қимқи мустамлақачилик феълларини изҳор этса, ундай кишини ҳуқумат маҳкамаларидан раҳмсизларча ҳайдаш керак.

Л. Троцкий, партия, давлат арбоби.

Туркистон мустамлақа сифатида инглиз ва фронтсуз-мустамлақаларига ўхшаш тузумда идора этилади.

«Туркестанский курер» газетаси, 1917 йил 15 апрел.

Россияда ҳеч қандай турк-татар халқи йўқ, унда-бунда тўп-тўп қабилалар учраб қолади, уларни ҳеч бир миллатга мансуб деб бўлмайди.

Н. Илминский, рус миссионер.

Султон Содик (чор Россияси босқинчиларига қарши қурашган жасур Кенесариннинг ўғли), жасурликда Алимқул (Қўқон хонлигининг сарқардаси)дан қолишмас экан. Султон Содик - даштнинг сўнги арслони.

М. Черняев, генерал.

1868 йилнинг ёзида генерал К. П. Кауфман буйруги билан Самарканд шаҳри тўпга тутилди. Зобитлар куршовида зафар ўриндигига ястаниб олган олийжаноб Константин Петрович (Кауфман) тўхтовсиз папирос тутатар ва бутунлай шафкатсиз оҳангда: «Отиб ташлансин! Отиб ташлансин! Отиб ташлансин!», деган гапини такрорларди, холос. В. Верещагин, рассом.

Туркистон галласи Россия галласига, пахтаси эса Америка пахтасига кушандадир. Туркистон аҳолисининг аҳоли нима кечса кечсин-у, лекин Россия манфаатлари тўла саклансин.

А. Кривошеин, чор Россияси дехкончилик вазири.

Мамлакатда яшовчи барча халқлар подшо хазратларининг фарзандларидир. Аммо бу кўп сонли онлада руслар бошқаларга нисбатан катта ога бўлишлари лозим...

Кўктепа калъаси ичига қараш дахшатли эди. Бехисоб ўлиқлар бир неча кундан бери уйилиб ётарди. Баъзи кулбалар мурдага тўлиб кетган эди...

Биз 50 йил мобайнида тубжой аҳолини тараққиётдан жиловлаб, мактаблар ва рус ҳаётидан четда тутиб келдик...

Россия қармоғида собик Оўрта Осиё хонликларидаги ерли халқлар қирқ-еллик йил мобайнида рус найзалари ҳимоясида тинч ҳаёт кечирдилар, ривожландилар ва бойидилар. Ватан учун оғир дамларда талаб этилаётган пайтда улар Россияга мардикорлар етказиб бердилар.

А. Н. Куропаткин, Туркистон ҳарбий генерал-губернатори.

М. Черняев ашаддий шовинист эди. Унинг назарида, Кўкон хонлигида яшаган ўзбеклар, қирғизлар, қипчоқлар ва бошқа халқлар фақат тўн (чопон) қийганликлари учунгина қириб ташлашга лойиқдирлар.

З. А. Кастелская, рус ҳарбий тарихчиси.

Россияни мен бошқараётганим йўқ, 35000 амалдор бошқармоқда.

Николай II, Россия подшоши.

Биз Туркистонга маданият олиб келдик, деб ўйлаймиз. Бўйсундирилган осийликларга тинчлик ва осойишталик бердик, деб ўзимизни овутамиз. Аммо буларда (туркистонликларда) ҳам бир олий туйғу борки, бу миллат ва унинг миллий ифтихоридир. Муслмонлар аҳолини тушунишимиз керак. Сиёсий ўлим (миллий давлатчиликнинг йўқотилиши) оғир, миллий ўлим эса ундан ҳам оғирроқдир. Бизнинг ҳукмронлигимизда улар ҳудди шундай аҳволга тушдилар. Бас, шундай экан, ҳукмронлигимизга қарши галаёнлар рўй берса, ажабланишга ўрин йўқ. Шундай миллий манфаатлар борки, улар халқ оч ёки тўқлигидан қатъи назар, бир кунмас бир кун ўзини намоён этажак.

Н. Н. Веселовский, тарихчи.

Генерал Черняев Тошкент тарафдан ҳужумга ўтиб, кўп қон тўқишлардан сўнг Бухоро кўрғонлари — Жиззах, Самарканд, Каттакўрғонни бирин-кетин эгаллай бошлади. Шундай қилиб, бутун Зарафшон водийсининг юқори қисми Россия томонидан босиб

олиниб, эгалланди.

Д. А. Логофет, тарихчи ва амалдор.

1916 йили Самаркандда халкнинг зулмга карши норозилик ҳаракати кўтарила борди, гоҳ у ер, гоҳ бу ерда ур-йикитлар, ўлдиришлар содир бўлиб турарди, маҳаллий ҳукмдорларнинг тушунтиришлари ва огохлантиришлари халкка таъсир қилмади, маъмурларнинг сўзларига халкнинг мутлақо ишончи қолмади, ниҳоят, бу ҳақиқат Россия ҳукуматига карши очикдан-очик кўзғолон тусини олди.

Н. Ликошин, Самарканд вилояти харбий губернатори.

1916 йилги Жиззах кўзғолонида қатнашган «жиноятчилар»ни қидириб топгандан кўра, уларнинг уйларига ёппасига ўт қўймоқ маъқул.

Н. М. Росс, уезд ҳокими.

Агар рус ҳукумати ўз даврида илм-фаннинг қанчадан-қанча яловбардорларини етказган шонли араб мадрасаларини мусулмон фуқаролари учун рус замонида қайта тиклаганларида эди, Ватан ва инсоният олдида буюқ хизмат қилган бўларди...

Биз — туркий халқлар қадим-қадимдан Мармар денгизидан Хитой деворигача ёйилган йирик бир тарихий этнографик бирлик ўлароқ яшаб келдик, ҳудди шундай яшамоғимиз керакдир...

Рушлаштириш авжида, Идил-Волга бўйидаги татарлар орасидан бирор мансабдор у ёқда турсин, масжидга имом ҳам миссионер Н. Илминский руҳсатисиз тайинланмайди.

Туркистонда Остроумов тўра, Кавказнинг ҳам ўз тўралари (руслар)дан бошқасини миллат деб ҳисобламайдилар...

Исмоилбек Гаспирали, буюқ маърифатпарвар адиб.

Чор Россиясини йўқотиш жаҳидлар тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат, яширин эмасди.

Мунаввар Кори Абдурашидов.

Хархолда бу мустамлакачилар мустамлакачилик ҳаром мамлакатда тезроқ йўқ қилинишга тегиш!

Чулпон, шоир.

Россия шиддат билан ўсмоқда. Буюқ Петр замонида унинг аҳолиси 15 миллион эди.

Катерина тахтга чиққан йили 25 миллион бўлди. Александр II ўлган йили 58 миллионга чиқди. Ҳозир (1871 й.) эса 77 миллион бўлибди. Нуфуснинг бундай шиддат билан

кўпайиши руслардаги кўп тугилиш қобилиятидан эмас, аксинча, ишғол этган

ўлкаларидаги аҳолини тезкорликда рушлаштира олишлари билан изоҳланади. Бундан

ўттиз (1851) йил бурунги Бутлинг Катрин ва Регулининг илмий экспедитсиялари

натижалари шуни кўрсатдики, Лена хавзасида ёқутлар, Ғарбий Уралда вогул (манси

қабиласининг эски номи) ва вотяқлар (ҳозирги удмуртлар) сон жихатидан ҳозиргидан

беш мартаба кўп эдилар, қиска бир вақт ичида рушлаштирилдилар. Руслар ишғол қилган

турк қавмларининг бошига ҳам ёқут ва вогулларнинг қуни тушади.

Херман Вамбери.

Скобелев Ионовни зугумга олгач, у кўл остидаги солдатларни хужумга бошлаб, эмизикли болаларни ҳам чопиб ташлади.

В. Наливкин, рус зобити.

Тошкент шаҳар фукарolari ва кариялари ибодату намоздан кўра (мудофаачиларига) кўлдан келганча ёрдам бериш афзалрок ва савоб, деб аскарларга, гозийларга сув, озик-овкат ташиб турдилар...

Кўкон хони лашкарбошнcn Алимкул Тошкент ахли фукарolarининг кўрсатган гайрат-шижоат ва кахрамонликларини ва хурсандчилигини изхор килиб, бир томчи кон колгунча душманга карши курашишга даъват этди.

Мухаммад Солих Тошкандий, тарихчи.

Хонлик халки урушни давом эттиришни талаб этаётган бир пайтда кофирларга тоvon—контрибутсия тўлашдан кўра бир томчи кон колгунча курашиш афзалрокдир. Усмонбек, Кўкон хони лашкарбошиси.

Дариго, ушбу Чимкентни руслар хўп хароб килди,

Ёмону яхшини кўймай кириб, сўйиб адо килди.

Мусулмонлар кучи етмай, ўрусларга сўзи ўтмай,

Ўруслар ўнг-сўл кириб, охири замон килди.

Хусайн Шайх Камина, шоир.

Колония (мустамлака) коидаси бирла бизни идора этурларки, бунга ўз ихтилофимиз сабаб бўлур. Бошка халklar хар дакика тараккий этмокдадур. Такрор арз килурмизки, ёш ва катталар бир бўлиб ишламок керак. Вале бизга на хуррият колур, на-да мухторият берилур...

Халкимизнинг хозирги ихтилофи мени дилхун этур, маъюс этур.

Махмудхужа Бехбудий, адиб.

Россия томонидан Туркистоннинг забт этилганлиги бу ахволга тузукрок ўзгариш киритмади. Чор Россияси хозирги Туркистонни забт этиб, Бухоро ва Хива хонликларики ўзига мустамлака килиб олди.

Файзулла Хўжаев, давлат ва жамоат арбоби.

Русларнинг Ўрта Осиёдаги хужумкор харакати харитасига карасангиз, бу мамлакатнинг камал килинмокчи бўлган калъага карши унинг атрофига кўшни тўплашдан иборат харбий оператсияга ўхшаганлигига хайратда коласиз. Бундай кўшин тўплаш бундан йигирма йил мукаддам (1848 йилда) Каспий денгизидан Оренбург ва Сибир даштлари оркали Иртишга томон ташкил килинган эди. Бу кузатиш линияси эди.

Иккинчиси-намойиш линияси. Иккинчи намойиш линияси Каспий денгизидан бошланиб, Красноводск оркали Оксусга, Хиванинг жанубига ва Оксус окими бўйлаб Помир ясси тоғларига кадар боради. Нихоят, учинчи линия Астеро шахридан бошланиб Эрон чегарасигача, ундан Хиротга ва бу ердан Оксусгача чўзилади. Эхтимол, Кандахор оркали ўтиб Кобул (Афғонистон) томон боради.. Ана шунда Марвнинг ишгол килиниши мукаррар бўлиб колади. Бу оператсия туфайли Россия Хиндистон калитини кўлга олади. Генри Роулисон, машхур инглиз жугрофи, сайёҳи (1968 йил июлда Англия хукуматига

йўллаган мактубидан).

Туркистон халкларида рус ҳокимиятига қарши кўзғолон кўтариш бефойда ва ҳалокатли деган тушунча чуқур илдиз отган.

Гирс, чор ҳукуматининг махфий маслаҳатчиси (Туркистоннинг 1880—1884 йиллардаги ҳаёти тўғрисида берган маълумотномасидан).

Бу ваҳшиёна юриш (1873 йили генерал Веревкиннинг Хива хонлигидаги Кўнгирот, Хўжайли, Мангит, Гурлан ерларини вайрон қилиши) оқибатида на инсонлар ва на уй ҳайвонлари қолди...

Козок (казак) отликлари кўзга кўринганни отиб, қариялар, боболарни, аёлу атволни қилич билан қопиб (генерал Фон Кауфман, Головачевларнинг 1873 йилда Хивани қиргин қилиши), сут эмадургон ўғлонларни найза билан санчиб ўтга отар эдилар. Ондан ўтиб, яна бир ёвмут жамоаларини қатл этдилар. Йигирмадан ортиқ хотунлар ўғлонларини қучоқларига олиб қўлга қириб, сўз ичида, экинларнинг ораларида пинхон бўлиб туриб эдилар. Русия аскарлари аларни қўриб қолди ўки билан отиб қатл этдилар...

1881 йил 1-12 январда генерал М. Д. Скобелев Туркманларнинг Кўктепа қалъасида қиргин уруши олиб қорди. 12 январ қуни сўнгги мудофаатчилар қитдан ўтқазилди.

Ярадорлар ҳам найзага қортилди. Қиргин охирида қакат 5 минг хотин-қиз омон қолдирилиб, улар қолиб аскарлар ихтиёрига берилди. Номуси оёқ ости қилинган бу аёллар Эрон феодалларига қотиб юборилди. Кўктепадаги қиргинбарот урушини рус генераллари мактаниб, «Иқкинчи Бородино» жанги деб атайдилар.

Мухаммад Юсуф Баёний, тарихчи, шоир.

Илғари Туркистонда, эски одатга қўра, аскарликка қарбат ва ҳавас бўлар эди. Ҳозир аскарликдан озод этилганликлари сабабли туркистонликларнинг шижоатлари аста-секин сўниб, бўшашиб қетди... Россия Осиёда қоят узокни кўзловчи сиёсат қетидан қувувчи ва бу қенг қамровли ҳаракатларда ҳеч қандай қек-қегараси бўлмаган, қирс ва иштаҳаси қун сайин ошиб қорувчи империалистик давлатдир. Рус қиллати ҳам буюқ давлатчилиқка ниҳоятда қогланган, ҳусусий мулкка қараб қолмай, ҳукумат қўрсатган ҳар қандай қойга, ҳар қандай ўлкага қориб қойлашишга қомадони тайёр, ҳаракатчан, қайрат қилади. Рус қиллати бу ҳаракатчанлик ва қайратни алоҳида бир уқдабуронлик деб қилади.

Аҳмад Зақий Валидий, йирик давлат арқоби, олим, Туркистонда қиллий-озодлик ҳаракати раҳбарлари ва ташилотчиларидан.

Қўп қихатдан айб (Тошқентда 1892 йилнинг баҳорида вабога қарши қўтарилган халқ қўзғолони учун) ўзимизда, албатта, уларнинг («сарт»ларнинг) феъл-атворини, қонун-қоидаларини ўрганганимиз йўқ ва ҳали ҳам ўрганмаямиз. Бунда айб қакат вабонинг ўзидагина эмас, бу сабр қосаси тўлган халқнинг қазабини тошириб юборган сўнгги томқидир. Халқ норозилиғи аллақачондан бери қучайиб, йигилиб қелмоқда эди. Кейин эса бошқа норозилиқлар қўшилиши билан бирданига қўзғолон бошланиб қетди. Н. П. Остроумов, чор Россиясининг қиссионер амалдори (1892 йил 29 июнда амалдор дўстларига юборган мактубидан).

Туркистон генерал-губернатори А. В. Сомсонов Россия императорига Туркистон

мусулмонларининг онги ўсиб, ўлкада инкилобий тўнтариш яшашга бўлган харакати хакида шуларни хабар қилади: мустамлака маъмурияти идоралари Фаргона вилоятида «идора тартибларига ва жамоат осойишталигига қарши кураш» сифатида 1911 йилда 833 та, 1913 йилда 220 та «жиноий иш» қайд этилган. Сирдарё вилоятида эса шундай «айблар» билан 1911 йилда 3487 киши, 1913 йилда 5394 киши жавобгарликка тортилган. Х. Бобобеков, тарих фанлари доктори.

«Туркистон— руслар учун» шиори остидаги ислохотни амалга оширишга гайрат билан киришилди. Империяга қўшиб олинган бу ҳудуд империя билан ҳамбарчас боғланган мустамлака сифатида қаралиши лозим.

Бу жой (Марказий Осиё ўлкалари) Оврупо Россияси мануфактура саноати эҳтиёж сезаётган маҳсулотларни етиштиришга қодирдир.

Қисман қўчманчи қорвадор ва қисман ўтрок, асосан дехкон аҳоли яшайдиган бу мустамлакада мануфактура саноати жуда заиф ривожланган, шунинг учун ҳам у табиий равишда Оврупо Россияси мануфактура маҳсулотлари қаккон сотиладиган бозорга айланади.

М. Бродовский, Россия империясининг маҳаллий савдогар амалдори.

Туркистон ўлкаси учун қўйилган «миссионер», шовинист Остроумовнинг таклифига қўра, Туркистон мусулмонларига жума намозларида (хутбаларида) оқ қошшо номини қўшиб ўқишга қўрсатма берилди. Мустамлака мусулмонлар таҳқирланиб, рус амалдорларига таъзим бажо келтиришга мажбур эдилар, масжидларда ит етаклаб юриш одатини мустамлакачилар тарқ этмадилар.

Мустафо Чукаев, Қўкон мухториятининг раиси.

Худонинг иродаси билан мана 12 йилдирки, ярамас руслар мусулмон шаҳарларини эгаллаб олди. Тошкент, Ўратепа, Самарқандда динимиз шуъласини ўчириб, эътиқодимизга путур етказдилар. Шу сабабли ҳам биз, барча мусулмон халқлари, ўз хонимиз (Худоёрхон)дан муқаддас уруш бошлашни сўраймиз, Лекин у (Худоёрхон) ҳақ йўл қолиб, ноҳақ йўлдан кетмоқда. Хон руслар билан тил бириктирган қўринади, Қўплаб совғалар жўнатган ва рус подшосидан «муқаддас хон» деган ёрлик ҳам олган. Шу сабабли бизнинг илтимос ва маслаҳатларимизга қулоқ солмаяпти. У ўз юзини мусулмонлардан тесқари ўғирди ва биздан йироқлашди. Шундан сўнг биз барча руҳонийлар йиғилишиб. ноқонуний ишларининг барчасини бирлаштириб йўқ қилишга қелишдик... Абдурахмон офтобачи рус босқинчиларига қарши 1898 йил 17-18 май кунларида Андижонда бўлган халқ қўзғолонида бошчилик қилган мингтепалик (ҳозирги Марҳамат тумани) Эшон (Дукчи Эшон) Муҳаммадали Халиф истибдодга қарши халқ қўзғолонини шундай ифодалайди:

1). Руслар ўлкани (Ўрта Осиё за Қозогистонни) босиб олғач, уларнинг маҳаллий халқ мулкига қўз олайтириши қучайди.

2). Шариат қўрсатмаларидан йироқлашилди.

3). Рус ҳокимлари дастлаб халқ билан юмшоқ муомалада бўлган бўлсалар-да, ибодатни тақиблаб қўйди.

4). Зақот бекор қилинди.

5). Халқ вақф қонунларидан маҳрум этилди.

Муҳаммадали (Дукчи Эшон) халифа ёдномасидан.

Олмониянинг «Бишоф» фирмаси 1903 йилда Туркистондан пахта сотиб олиш учун Туркистон ўлкасидаги Давлат мулклари ва ер бошкармаси ҳузуридаги кишлоқ хўжалиги солиқ ишлари амалдори — чиновник Понятовскийга мурожаат этди. Оўрта Осиё пахтасига «хўжайин» ҳисобланган рус агрономи Понятовский олмонларга шундай жавоб қайтарган: «Бизнинг толамизни Олмонияга сотиш мақсадга мувофиқ эмас. Бунинг сабаблари: биринчидан, бизнинг толамиз хали ўз фабрикамизга ҳам етишмайди, иккинчидан, бизнинг пахтачилигимиз катта йўқотишлар эвазига қўлга киритилди. Энди у аввало рус саноатини бойитиши керак, хорижни эмас. Учинчидан, анни пайтда Россия ўз толасига ҳам ашё сифатида жуда катта эҳтиёж сезмокда.

«Дело управления земледелия и государственных имуществ в Туркестанском крае» (1903 й.) тўпламидан.

Бўлгуси кўчманчи посёлкалар (Россиядан Оўрта Осиёга кўчирилган рус посёлкалари) кашшок эмас, балки бой ва фаровон бўлмоғи керак.

Кривошеин, ер ишлари ва ер қурилиши бош бошкармаси бошлиғи.

1906 йилда ўлканинг (Оўрта Осиёнинг) беш вилоятида мавжуд 136 посёлка 451 минг таноб ерга эга бўлди.

Хар бир хўжалик томоркаси 34,4 танобдан эди.

«Дело Кантселярии Туркестанского генерал-губернатора» (1907 й., 52-сон) тўпламидан.

Оўзи томонидан тобе қилинган сарт (ўзбек)нинг хўжалигида батрак бўлиб ишлаши рус кишиси шаънига ярашмайди. Бу айти пайтда ўлкадаги тубжой аҳолида русларга нисбатан бошқача муносабат шаклланишига олиб келади. Русларнинг сартлар қўлида ишлаши қанда даражасига қўтарнлишига давлат йўл қўймаслиғи керак.

«Вопроси колонизации» журнали, 1913, 13-сон.

Сарт ўз ерида, ўз оиласи билан ишлаганида сўзсиз меҳнаткаш бўлади, виждонан ишлайди. Бу ҳолат сарт рус қўлида ишлаётганида бошқача намоён бўлади. Чунки у бу пайтда ўзининг виждонан ишлаши кераклигини ҳис қилмайди. Мен Н. Н. Андреев хутори (кишлоғи)да буни ўз кўзим билан кўрдим. Сарт бу ерда қузатувчи турганлиғига қарамай, макр-хийла йўлига ўтиб олдй... У жуда секин кимирлар ва бунга эса жазирама иссиқни баҳона қилиб кўрсатарди. Ҳақиқатда европаликлар (руслар) бу қадар иссиққа дош беролмасдилар.

Н.Н.Александров,
Фарғонадаги Андреев хуторининг хўжайини.

Туркистоннинг ортиқча хар бир пуд галласи — бу рус ва Сибир галласининг рақибидир. Туркистоннинг ортиқча хар бир пуд пахтаси — бу Америка пахтасининг рақибидир. Шунинг учун гарчи қиммат бўлса-да, яхшиси, ўлкага галла келтириш керак.

Ўзлаштирилган янги ерларга эса пахта экиш лозим.

«Вопроси колонизации» журнали, 1913, 12-сон.

Мажид Хасанийнинг «Юрт бўйнидаги килич ёки истило» (Тошкент. «Адолат». 1997)

китобидан олинди